

*Małgorzata Łobacz*¹ <https://orcid.org/0000-0002-1476-8278>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

*Paweł Łobacz*² <https://orcid.org/0009-0009-3971-8734>

Akademia Zamojska

URZECZYWISTNIANIE OSOBOWE DZIECI I MŁODZIEŻY W ŚRODOWISKU SZKOLNYM NA DRODZE RELACJI Z OSOBAMI Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ

Personal Self-Fulfilment of Children and Youth in the School Environment Through Relationships with Persons with Disabilities

S u m m a r y: The present article, after the introductory remarks, discusses the difficult matter that is continually of interest to the researchers: children's and youth's relationships with their disabled peers in the school environment. The paper goes on to focus on the key issue of personal self-fulfilment and presents the conditions that lead to attaining personal self-realisation through contact with the "Other" – a physically incapacitated person. These considerations are concluded with a short summary. People as human beings are required to fulfil themselves, to realise their humanity, to achieve their full potential. It can only be done through morally good deeds. Therefore, it is crucial to nurture in children, since an early age, an appropriate attitude towards other people, especially those who are weak, ill, or afflicted with suffering. The article aims to presenting the school environment as a place where children and youth fulfil themselves through relationships with disabled persons.

K e y w o r d s: personal self-fulfilment, school, disability, help

¹ Małgorzata Łobacz – adiunkt w Katedrze Biografistyki Pedagogicznej Instytutu Pedagogiki w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II. Adres do korespondencji: Instytut Pedagogiki KUL, ul. Droga Męczenników Majdanka 70, 20-325 Lublin; e-mail: gkolomanska@kul.pl.

² Paweł Łobacz – asystent w Katedrze Biografistyki Pedagogicznej i Historii Wychowania w Akademii Zamojskiej. Adres do korespondencji: Instytut Pedagogiki Akademii Zamojskiej, ul. Pereca 2, 22-400 Zamość; e-mail: pawellobac@wp.pl.

Uwagi wstępne

Przed szkołą i nauczycielami stają wciąż nowe wyzwania. Jednym z nich jest kształtowanie dojrzałości osobowej uczniów sprawnych przez budowanie ich relacji z osobami z niepełnosprawnością, uczenie dostrzegania wartości w każdym człowieku, niezależnie od jego wyglądu, sprawności czy kondycji zdrowotnej³. Konfrontacja z człowiekiem chorym, zdeformowanym jest zawsze dużym przeżyciem, które uświadamia ograniczenia tkwiące w każdym z nas. Z kolei zrozumienie własnej kruchości jest drogą do niesienia szczerzej pomocy potrzebującym, a tym samym – do osobowego spełnienia.

Celem artykułu jest ukazanie środowiska szkolnego jako miejsca urzeczywistnienia/spełnienia osobowego dzieci i młodzieży na drodze relacji z osobami z niepełnosprawnością. Podjęte problemy badawcze są następujące:

- W jaki sposób interakcje z kolegami doświadczonymi niepełnosprawnością mogą przyczynić się do urzeczywistniania osobowego zdrowych uczniów?
- Jakie postawy utrudniają urzeczywistnianie osobowe w konfrontacji z człowiekiem słabszym kondycyjnie?

Tekst osadzony został w nurcie pedagogiki personalistycznej.

Ból i cierpienie dotyczą wielu wymiarów życia człowieka. W sferze fizycznej, somatycznej, ma to zazwyczaj związek z niewłaściwym funkcjonowaniem określonych organów. Niepełnosprawność wpisana w ciało człowieka często jest widoczna (u ucznia posługującego się wózkiem inwalidzkim, białą laską, z deformacjami na twarzy, z trudnościami w przemieszczaniu się itp.), jednak już „niedosłyszenie, autyzm czy trudności o charakterze psychiatrycznym/psychologicznym mogą być niedostrzeżone przez otoczenie”⁴.

W Polsce w latach 90. XX wieku uczniowie z niepełnosprawnością zaczęli uczęszczać do szkół integracyjnych i ogólnodostępnych⁵. W 2023 roku liczba dzieci z niepełnosprawnościami, które zostały objęte kształceniem specjalnym na poziomie podstawowym, wynosiła 165,6 tys., a więc 5,3% ogólnej liczby uczniów⁶.

Podejmowane działania mają na celu zapewnienie dzieciom i młodzieży z niepełnosprawnością odpowiednich warunków rozwoju edukacji, ale także pełnego

³ Punktem wyjścia niniejszych analiz jest tzw. model godnościowy – oparty na przekonaniu o pełnej godności każdej osoby ludzkiej, niezależnie od stopnia jej sprawności czy niepełnosprawności – por. Ewa Domagała-Zyśk, *Dostępna edukacja akademicka* (Lublin: KUL, 2023), 63.

⁴ Tamże, 66.

⁵ Por. Bożena Sidor-Piekarska, „Relacje uczniów z niepełnosprawnością intelektualną z rówieśnikami w kształceniu niesegregacyjnym”. W: *Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w środowisku rówieśniczym*, red. Ewa Domagała-Zyśk (Lublin: KUL, 2012), 69.

⁶ <https://strefaedukacji.pl/dzieci-i-mlodziez-ze-specjalnymi-potrzeba-w-szkole-gus-podal-najnowsze-dane-wiemy-ilu-uczniow-z-niepelnosprawnościami-chodzi-do/ar/c5-18122217#:~:text=Uczniowie%20z%20niepe%C5%82nosprawno%C5%9Bciami%20w%20polskich%20szko%C5%82ach%20Jak%20informuje,ucz%C4%99szcza%C5%82o%20113%2C8%20tys.%20uczni%C3%B3w%20ze%20specjalnymi%20potrzebami%20edukacyjnymi> [dostęp: 18.03.2024].

uczestnictwa w społeczeństwie. Te inicjatywy mają odzwierciedlenie w regulacjach prawa oświatowego⁷. Artykuł 1. pkt. 6 ustawy zapewnia:

możliwość pobierania nauki we wszystkich typach szkół przez dzieci i młodzież niepełnosprawną, niedostosowaną społecznie i zagrożoną niedostosowaniem społecznym, zgodnie z indywidualnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi oraz predyspozycjami⁸.

Wprowadzenie w życie edukacji integracyjnej, a następnie włączającej, wymagało niewątpliwie przygotowania również zdrowych uczniów do współpracy z „nowymi” kolegami. Wielu badaczy podejmuje analizę zagadnienia inkluzji, akceptacji, integracji osób z niepełnosprawnością, relacji z uczniami z niepełnosprawnością⁹. Są to badania wieloaspektowe: skoncentrowane na jakości kontaktów interpersonalnych, często pokazujące ustosunkowanie młodych ludzi do osób z konkretną niepełnosprawnością (intelektualną¹⁰, ruchową¹¹, sensoryczną¹²).

⁷ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz. U. z 2023 r. poz. 900, 1672, 1718 i 2005) ogłoszono dnia 12 maja 2023 r. (obowiązuje od dnia 1 września 2017 r.). W: <https://www.prawo.vulcan.edu.pl/przegdok.asp?qdatprz=akt&qplikid=4186> [dostęp: 20.03.2024].

⁸ Tamże.

⁹ Por. *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*, red. Zdzisław Kazanowski, Danuta Osik-Chudowolska (Lublin: UMCS, 2003); *Problemy pedagogiki specjalnej w okresie przemian społecznych*, red. Andrzej Pilecki (Lublin: UMCS, 2002); *Relacje i doświadczenia społeczne osób z niepełnosprawnością. Dyskursy pedagogiki specjalnej 8*, red. Czesław Kosakowski, Amadeusz Krause, Marta Wojcik (Toruń: Akapit, 2009); Piotr Plichta, „Jak wspierać proces inkluzji szkolnej uczniów z niepełnosprawnościami i specjalnymi potrzebami edukacyjnymi – wybrane wyzwania i propozycje rozwiązań”, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 47 (3) (2021): 206–220; Zenon Gajdzica, „Pogranicza, peryferia i centra włączania ucznia z niepełnosprawnością w klasie ogólnodostępnej”. *Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych* 22 (1) (2016): 89–98.

¹⁰ Por. Katarzyna Cwirynkało, „Relacje interpersonalne z rówieśnikami osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną”. W: *Relacje i doświadczenia*, red. Kosakowski, Krause, Wójcik, 167–173.

¹¹ Por. Katarzyna Nowak, „Postawy młodzieży wobec osób niepełnosprawnych ruchowo”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia* 28 (1) (2015), 67–81; Janina Wyczesany, „Postawy młodzieży gimnazjalnej wobec osób niepełnosprawnych – analiza porównawcza”. W: *Problemy edukacji i socjalizacji osób niepełnosprawnych*, t. 11: *Człowiek z niepełnosprawnością w przestrzeni społecznej*, red. Zenon Gajdzica (Kraków: Impuls, 2009), 61–65.

¹² Por. Małgorzata Bilewicz, „Poziom pełnienia ról społecznych przez młodzież z uszkodzonym wzrokiem”. W: *Wielość obszarów we współczesnej pedagogice specjalnej*, red. Zofia Palak, Dorota Chimicz, Agnieszka Pawlak (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012), 107–116; Kornelia Czerwińska, „Poczucie koherencji a poziom depresyjności u młodzieży z niepełnosprawnością wzrokową”. W: *Wielowymiarowość edukacji i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością. Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość*, red. Teresa Zółkowska, Irena Ramik-Mażewska (Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2009), 319–333; Urszula Olejnik, „Gotowość do akceptacji osoby z niepełnosprawnością w grupie rówieśniczej a postawy zdystansowania versus tolerancyjności młodzieży słabowidzącej”. *Człowiek – niepełnosprawność – społeczeństwo* 51 (1) (2021): 23–41; Franciszek Wojciechowski, *Niepełnosprawność. Rodzina. Dorastanie* (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2007); Joanna Kobosko, „Psychologiczne implikacje głuchoty dziecka w rodzinie i środowisku szkolnym”. W: *Edukacja głuchych* (Warszawa: Rzecznik Praw Obywatelskich, 2014), 44–66; Anna Czyż, „Inkluzja edukacyjna osób z uszkodzonym narządem słuchu – potrzeby i rzeczywistość”. W: *Szkola: współczesne konteksty interpretacyjne*, red. Iwona Ocetkiewicz, Joanna Wnęk-Gozdek, Natalia Wrzeszcz (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2015), 144–158.

Wśród nich obecne są wyniki wskazujące zarówno na postawy pozytywne¹³, jak i negatywne¹⁴.

Istnieje jednak pewna luka w prowadzonych badaniach z zakresu wychowania, dotycząca uczniów zdrowych w aspekcie korzyści, które mogą czerpać z przebywania z osobami z niepełnosprawnością. Nie chodzi tu bynajmniej o korzyści zewnętrzne (nagroda, pochwała nauczyciela, słodycze, pożyczanie gry¹⁵), ale przede wszystkim o osiągnięcie dojrzałości osobowej, urzeczywistnianie własnego człowieczeństwa, a więc o perspektywę antropologiczno-aksjologiczną¹⁶.

1. Osobowe spełnienie

Istotnym elementem ludzkiej egzystencji jest dążenie do rozwoju, ciągłego przekraczania oraz poszerzania granic własnych możliwości, a tym samym – do osobowego spełnienia. Ten dynamizm związany jest z ontyczną sytuacją człowieka, w której istnieje on w czasie i przestrzeni. Roman Ingarden to dążenie do wykraczania poza aktualny stan wyraził w słowach:

Natura ludzka polega na nieustannym wysiłku przekraczania granic zwierzęcości tkwiącej w człowieku i wyrastania ponad nią człowieczeństwem i rolą człowieka jako twórcy wartości.

¹³ Por. Franciszek Wojciechowski, *Niepełnosprawność. Rodzina. Dorastanie* (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2007); Katarzyna Ćwirynkała, „Pełnosprawni uczniowie wobec swoich rówieśników z niepełnosprawnością”. *Niepełnosprawność* 3 (2010): 93–106.

¹⁴ Andrzej Twardowski, „Uwarunkowania skuteczności nauczania integracyjnego dzieci z niepełnosprawnościami”. W: *Osoba z niepełnosprawnością – opieka, terapia, wsparcie*, red. Ditta Baczała, Jacek J. Błeszyński, Marzenna Zaorska (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2009), 67–80; Grzegorz Wiącek, „Dziecko ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w klasie – wskazówki praktyczne dla organizacji kształcenia integracyjnego”. W: *O poznawaniu siebie i świata przez dziecko ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, red. Władysława Pilecka, Karol Bidziński, Małgorzata Pietrykiewicz (Kielce: Wydawnictwo UHP Jana Kochanowskiego, 2008), 473–481; Jarosław Bąbka, „Psychospołeczne aspekty efektywności edukacji dzieci w systemie integracyjnym”. W: *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*, red. Zdzisław Kazanowski, Danuta Osik-Chudowska (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003), 251–260.

¹⁵ Por. Barbara Grzyb, *Uwarunkowania związane z przenoszeniem uczniów niepełnosprawnych ze szkół integracyjnych do specjalnych* (Kraków: Impuls, 2013).

¹⁶ Na walory płynące z relacji osób zdrowych z chorymi, niepełnosprawnymi, z perspektywy antropologicznej, aksjologicznej i pedagogicznej wskazywali m.in.: Jan Paweł II, „List Apostolski Ojca Świętego Jana Pawła II do Młodych Całego Świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży. 1985”. W: tegoż, *W drodze na Jasną Górę. Jan Paweł II do Młodych* (Città del Vaticano Libreria Editrice Vaticana, Edizioni Aquila Bianca, 1991), 60–63; *List Apostolski Salvifici Doloris* (Kraków: Wydawnictwo M, 1999), Wojciech Chudy, „Istota pedagogiki personalistycznej”. *Ethos* 75 (2006): 52–74; tenże, „Sens życia a sens trudu. U podstaw rozważań nad problemem sensu życia osób niepełnosprawnych”. W: *Osoby niepełnosprawne w życiu społeczeństwa i Kościoła*, red. Antoni Bartoszek, Dariusz Sitko (Katowice–Ruda Śląska: Biblos, 2003), 31–45; Małgorzata Łobacz, „Praca na rzecz Innego – szansą na urzeczywistnienie osobowe”. W: *Między wychowaniem a karierą zawodową*, red. Beata Jakimiuk (Lublin: KUL, 2013), 109–125; *Wartość ubóstwa w urzeczywistnianiu się osoby* (Lublin: KUL, 2011).

Bez tej misji i bez tego wysiłku wyrastania ponad samego siebie człowiek zapada z powrotem i bez ratunku w swoją czystą zwierzęcość, która stanowi jego śmierć¹⁷.

Spełnienie osobowe ma swój początek w osobowej strukturze samostanowienia; ona zaś opiera się na mocy sprawczości¹⁸. Karol Wojtyła mówi o tym następująco:

[...] będąc sprawcą czynu, człowiek równocześnie spełnia w nim siebie. Spełnia – to znaczy urzeczywistnia, niejako doprowadza do właściwej pełni tę strukturę, która jest dla niego znamienna [...] z tej racji, że jest kimś, a nie czymś¹⁹.

W innym miejscu ów autor dodatkowo podkreśla:

[...] spełnienie siebie nie utożsamia się z samym spełnieniem czynu, ale zależy od wartości moralnej tegoż czynu. Spełniam siebie nie przez to, że spełniam czyn, ale przez to, że staję się dobry, gdy ten czyn jest moralnie dobry²⁰.

Samo wyrażenie „spełnić się” wskazuje zatem, że człowiek jako osoba dochodzi do swej pełni poprzez czyny moralnie dobre. Spełnieniem się ludzkiej osobowości jest rozwój naszej woli, by w miłości i sprawiedliwości odnosić się do innych ludzi – zwłaszcza chorych, z niepełnosprawnością, cierpiących, ograniczonych bytowo i egzystencjalnie. Usprawnienie naszej woli, jej umocnienie w wypełnianiu dobra, w czynieniu dobra, jest bardzo trudne, i to wskutek naszej słabości i naszej ludzkiej historii życia. Stąd głównie nasza wola – czyli ja sam poprzez moją wolę – poprzez akty decyzyjne wybierające zawsze rzeczywiste dobro pozwala stać się wolnym człowiekiem, ponieważ to my sami wybieramy sobie to, co dostrzegamy i widzimy jako rzeczywiste dobro, które wymaga poświęcenia różnych dóbr pozornych. Akty woli decydującej o naszym postępowaniu dotyczą wszystkich dziedzin naszego życia; a zatem wola pokierowana rozumem dostrzegającym prawdziwe dobro, i to dobro realizująca, czyni nas prawdziwymi ludźmi²¹.

Spełnienie się każdego konkretnego bytu to realizacja celu zawartego w tym bycie, to spełnianie jego bytowej powinności, tkwiącej w ontycznym związku możliwości i aktu. Byt ludzki powinien zatem stawać się osobą poprzez akty samorealizacji w zakresie tego, co ma w nim przyrodniczy charakter, i poprzez akty samotranscendencji w zakresie tego, co w bycie ludzkim jest duchowe, „co” jest spoza tego, co przyrodnicze. Byt ludzki dojrzewa, stając się coraz pełniejszy fizycznie i duchowo. To przechodzenie potencji w akt jest koniecznością bytową, która musi się dokonywać.

Osoba jako taka jest zobowiązana do samospełnienia i dlatego stwierdzenie o tym, co jest dla niej dobrem, czyli co ją spełnia, jest stwierdzeniem tego, co ją

¹⁷ Roman Ingarden, *U podstaw teorii poznania* (Warszawa: PWN, 1971), 26.

¹⁸ Zob. Wojciech Chudy, „Być a stawać się osobą”, *Zeszyty Karmelitańskie* 29 (4) (2004), 35.

¹⁹ Karol Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne* (Lublin: TN KUL, 1994), 196.

²⁰ Tamże, 390.

²¹ Zob. Mieczysław A. Krąpiec, *Bitwa o człowieka*, www.psf.org.pl [dostęp: 10.05.2024].

obowiązuje. Trzeba by tu jednak wyraźnie dopowiedzieć, że to samospełnianie się osoby ma swoistą strukturę: dokonuje się w bezinteresownym działaniu na rzecz ludzi, których spotykamy na swej drodze – w aktach miłości²². Dlatego samospełnienie nie jest aktem ze względu na siebie, nie jest motywowane pragnieniem bycia spełnionym, stania się doskonałym, a jednak faktycznie do tego prowadzi, o ile jest wyrazem bezinteresownej troski o bliźniego. Dokonywanie czynów płynących z miłości jest zatem samospełnianiem się osoby.

2. Dzieci i młodzież w środowisku szkolnym w relacji z osobami z niepełnosprawnością

Człowiek indywidualny z konieczności jest ograniczony i skończony, dlatego potrzebuje spotkania z innymi ludźmi, wejścia w relację. W przypadku osób z niepełnosprawnością jest to sprawa bezdyskusyjna – ograniczenia, które niesie choroba, ściśle wiążą się z zależnością od drugiego człowieka; szczególnie jeśli chodzi o dzieci i młodzież. Osoby zdrowe i samodzielne również do swego dopełnienia i wzbogacenia potrzebują wchodzić w interakcje z innymi ludźmi.

Poprzez nawiązywanie relacji stają się „jednym spośród Innych”. Otwartość na drugiego człowieka, stanowiąca fundament relacji międzyosobowej, a w dalszej perspektywie fundament wspólnoty, jest – w myśl personalizmu – ontyczną właściwością osoby. Człowiek, chcąc urzeczywistnić siebie, potrzebuje wspólnoty. To uczestnictwo, będące zaangażowaniem dla dobra pojedynczej osoby i dobra wspólnego osób, ma charakter wspólnototwórczy²³.

Liczne badania, których przedmiotem są wzajemne relacje pełnosprawnych dzieci i młodzieży z rówieśnikami z niepełnosprawnością, pokazują różnorodne ustosunkowanie tych pierwszych: od pełnej akceptacji, afirmacji „Innego”, przez obojętność, po wrogi stosunek.

Trudności z funkcjonowaniem uczniów z niepełnosprawnością w grupie rówieśniczej wykazały badania Grzegorza Wiącka²⁴ – w szczególności były to problemy z akceptacją, z „tendencją do obniżania akceptacji ze stażem szkolnym”. Negatywne doświadczenie związane z integracją uczniów pełnosprawnych oraz z niepełnosprawnością wykazały też jakościowe badania Hanny Manterys i Elżbiety Zakrzewskiej-Manterys (samotność, brak poczucia pewności siebie i bycia „na

²² Por. Marian Przełęcki, „Wezwanie do samozatraty”. *Więź* 12 (1973): 5–10.

²³ Por. Mariusz Tabulski, *Edukacja i formacja w młodzieżowych wspólnotach religijnych* (Jasna Góra-Kraków: Paulinianum, 2004), 69–70.

²⁴ Por. Wiącek, „Dziecko”, 473–481.

swoim miejscu”²⁵). Podobnie badania Aleksandry Maciarz²⁶ i Marii Chodkowskiej²⁷ pokazują, że uczniowie z niepełnosprawnościami w szkołach masowych i integracyjnych często są narażeni na izolację. Również badania jakościowe Piotra Plichty oraz Magdaleny Olempskej-Wysockiej²⁸ w grupie 20 nauczycieli wspomagających ze szkół i klas integracyjnych potwierdzają negatywne zjawisko, jakim jest występowanie *bullyingu* wobec uczniów z niepełnosprawnością.

Dostępne są również wyniki badań, które wskazują na pozytywne relacje oraz korzyści wypływające z takich interakcji (jest ich jednak znacznie mniej). Na przykład badania Małgorzaty Rozenbajgier²⁹ wykazały otwarty stosunek uczniów zdrowych do doświadczonych niepełnosprawnością. W badaniach uczestniczyło 163 uczniów klas integracyjnych (52 uczniów z niepełnosprawnością i 111 uczniów pełnosprawnych). Jeśli chodzi o uczniów z niepełnosprawnością, badania wykazały, że 88,5% ma bliskiego kolegę / bliską koleżankę w klasie, wspólnie wykonują zadania (75%), a także rozmawiają z innymi (71,2%). Wyniki te znalazły potwierdzenie wśród uczniów zdrowych. Badania Katriny Scior³⁰ również wskazują na wartość wzajemnych interakcji uczniów pełnosprawnych i ich rówieśników z niepełnosprawnością. Do takich wniosków – na podstawie przeprowadzonych badań – doszli także Aleksandra Sadziak, Dawid Matczak i Marta Wieczorek³¹. Dość zadowolający wynik uzyskała też Małgorzata Karwowska, która analizowała opinie kadry pedagogicznej (72 osoby): 20% respondentów zauważa bardzo dobre relacje dzieci z niepełnosprawnością ze swymi pełnosprawnymi kolegami, 40% oceniło ten kontakt jako dobry, 26,4% – jako umiarkowanie dobry, a 13,6% badanych – jako niewłaściwy³².

Interesującą koncepcję relacji występujących w klasie szkolnej przedstawił Zenon Gajdzica, dzieląc je na: symetryczne, niesymetryczne i mieszane (tabela nr 1).

²⁵ Por. Hanna Manterys, Elżbieta Zakrzewska-Manterys, „Integracja dzieci niepełnosprawnych w szkole”. *Pedagogika Społeczna* 79-80 (1-2) (2021): 199-219.

²⁶ Por. Aleksandra Maciarz, „Nadzieje i obawy związane z reformą szkolnictwa specjalnego”. *Szkoła Specjalna* 1 (2000): 11-14.

²⁷ Por. Maria Chodkowska, „Problemy pedagogicznego wsparcia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w zakresie społecznego funkcjonowania w klasie szkolnej”. W: *Wsparcie społeczne w rehabilitacji i resocjalizacji*, red. Zofia Palak, Zdzisław Bartkowiec (Lublin: UMCS, 2004), 63-72.

²⁸ Por. Piotr Plichta, Magdalena Olempska-Wysocka, „Narażenie na agresję rówieśniczą niepełnosprawnych uczniów szkół integracyjnych w relacjach nauczycieli wspomagających”, *Studia Edukacyjne* 28 (2013): 169-189.

²⁹ Por. Małgorzata Rozenbajgier, „Funkcjonowanie społeczne uczniów z niepełnosprawnością i pełnosprawnych w klasach integracyjnych”. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze* 4 (2020): 59-70.

³⁰ Por. Katrina Scior, „Public awareness attitudes and beliefs regarding intellectual disability: A systematic review”. *Research of Developmental Disabilities* 32 (2011): 2164-2182.

³¹ Por. Aleksandra Sadziak, Dawid Matczak, Marta Wieczorek, „Postawy młodzieży wobec osób z niepełnosprawnością w zależności od ich środowiska szkolnego – badanie pilotażowe”. *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania* 42-43 (1-2) (2022): 259-279.

³² Por. Małgorzata Karwowska, „Problemy integracyjne w opinii kadry pedagogicznej”. W: *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, red. Zdzisława Janiszewska-Nieścioruk (Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009), 157-169.

Tabela 1. Koncepcja relacji w klasie szkolnej

Relacje w klasie integracyjnej		
Symetryczne	Niesymetryczne	Mieszane
<ul style="list-style-type: none"> – oparte na partnerstwie – pełny udział uczniów z niepełnosprawnością w inicjatywach klasy – wolne od stereotypów – uczeń z niepełnosprawnością – „równym” uczestnikiem wzajemnych interakcji 	<ul style="list-style-type: none"> – odmienne (od uczniów pełnosprawnych) traktowanie ucznia z niepełnosprawnością – koncentracja na deficytach kolegów z niepełnosprawnością – dyskryminacja i izolowanie (aspekt negatywny) – wyjątkowe/lepsze traktowanie (aspekt pozytywny) 	<ul style="list-style-type: none"> – podejście niekonsekwentne; według uznania – stosunek pozytywny i negatywny

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Zenon Gajdzica, *Kategorie sukcesów w opiniach nauczycieli klas integracyjnych jako przyczynek do poszukiwania koncepcji edukacji integracyjnej* (Kraków: Impuls, 2013), 221–222.

Negatywny stosunek sprawnych uczniów wobec kolegów z niepełnosprawnością ma niewątpliwie związek z ogólnym nastawieniem społeczeństwa na wysuwanie roszczeń oraz ocenę kontaktów z innymi przez pryzmat korzyści. Taka egocentryczna wizja życia nie uwzględnia w swym programie chorych, biednych i słabych. Jak zauważa Janusz Mariański: „w nieprzejrzystym, bezładnym, aksjologicznie nieuporządkowanym i niepewnym ponowoczesnym świecie”³³ postawy odrzucenia i stygmatyzacji ludzi słabych, mniej urodziwych, sprawnych, błyskotliwych, stają się codziennością, również w środowisku szkolnym.

Traktowanie drugiego człowieka jako dobra-celu napotyka najwięcej trudności w przypadku osób z „widoczną” niepełnosprawnością. Anna Nowak i Ewa Syrek na podstawie dokonanych analiz wnioskuje, że:

najbardziej negatywne postawy dotyczą [...] niepełnosprawnych umysłowo, osób z niepełnosprawnością sprzężoną, ze zniekształceniami twarzy, deformacjami tułowia i tych wszystkich części ciała, które są szczególnie widoczne i spostrzegane w pierwszym kontakcie³⁴.

Proces inkluzji i integracji nie odbywa się „automatycznie”, przez wspólne przebywanie uczniów z niepełnosprawnością i bez niej w przestrzeni szkolnej. Jak

³³ Janusz Mariański, *Osoba ludzka w społeczeństwie. Z nauczania społeczno-moralnego Jana Pawła II* (Lublin: Akademia Nauk Społecznych i Medycznych w Lublinie, Akademia Nauk Stosowanych, 2023), 344.

³⁴ Anna Nowak, Ewa Syrek, „Społeczno-socjalne aspekty marginalizacji chorych i niepełnosprawnych w społeczeństwie ryzyka”. W: *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, red. Krystyna Marzec-Holka (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2005), 238.

zauważa Stanisław Kowalik: „Nie jest bowiem tak, że wspólne przebywanie razem zbliża do siebie ludzi, niekiedy może ich od siebie oddalać”³⁵. Wymagana jest tu pomoc, i to zarówno dla dzieci i młodzieży sprawnych, jak i z niepełnosprawnością. Praktyki wykluczające przyczyniają się do pogłębienia wrogich relacji, negatywnie wpływają na klimat klasy i szkoły, powodują wzrost nierówności i konfliktów.

Nauczyciele – tuż po rodzicach – powinni uświadamiać uczniom, że każdemu człowiekowi należy się afirmacja. Wychowawcy powinni także uczyć wyrażania tej afirmacji poprzez konkretne sytuacje sprowadzające się do różnych form pomocy, solidarności i życzliwości międzyludzkiej.

Nie ma ludzi idealnych, zawsze zdrowych, błyskotliwych, nieomylnych, odnoszących same sukcesy w każdej dziedzinie. Brakowość i ograniczenie to cechy, które odnajduje w sobie każdy byt ludzki. W sposób szczególny wkomponowane są w przygodność, kruchość i okaleczalność bytową zdrowia i życia ludzkiego. Osoba jest o tyle wewnętrznie bogata, o ile zdolna jest przyznać się do swojej niemocy. A zatem siła człowieka ściśle wiąże się z jego bezsilnością.

Żaden człowiek nie żyje tylko dla samego siebie. W społeczeństwie każdy ma do spełnienia określone zadanie, wszyscy są potrzebni. Jak zaznacza Artur Sreberski, jeżeli dojdzie tu do dominacji, wówczas pojawia się realne niebezpieczeństwo dyktatu czy totalizmu. Dlatego bardzo ważne jest, by już w środowisku szkolnym dzieci i młodzież mieli szansę zrozumieć, że Inny – słaby fizycznie – jest nie tylko dany, ale nade wszystko zadany³⁶.

3. Osobowe spełnienie *versus* deformacja osobowa dzieci i młodzieży w relacji z niepełnosprawnymi rówieśnikami

Ludzie egzystujący wspólnie są od siebie zależni na różne sposoby, a zarazem siebie doświadczają, ponieważ są Innościami w sensie ontologicznym: Ja nie jestem Tobą, ale też Ty nie jesteś Mną³⁷. Są też Innościami w znaczeniu fizycznym, w odniesieniu do kondycji zdrowotnej oraz sprawności różnych organów w naszym ciele. Występuje tu pewna asynchroniczność w kontakcie z Innym – chorym, niesprawnym i niesamodzielnym, w sytuacji kiedy ja jestem aktualnie zdrowy, silny i sprawny.

³⁵ Stanisław Kowalik, „Pomiędzy dyskryminacją i integracją osób niepełnosprawnych”. W: *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja. Psychokorekcja*, red. Barbara Kaja (Bydgoszcz: Wydawnictwo Naukowe AB, 2001), 47.

³⁶ Artur Sreberski, „Nadzieja na miłosierdzie jako wyzwanie współczesnej pedagogiki społecznej”. W: *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, red. Krystyna Marzec-Holka (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2005), 137.

³⁷ Anna Walczak, „Koncepcja rozumienia Innego w kategorii spotkania”. W: *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, cz. I, red. Ewa Marynowicz-Hetka (Warszawa: PWN, 2006), 432.

Taka konfrontacja z człowiekiem słabym fizycznie jest pewnego rodzaju szansą dla obu stron.

Pomoc okazana Innemu pozwala właściwie rozpoznać swoją godność oraz godność drugiego człowieka. Postawa ta między innymi uwalnia od egoizmu i chęci uzyskiwania wyłącznie własnych korzyści, rodzi gotowość do pomocy, budzi współczucie, uświadamia nam naszą przygodność.

Życie w szkole, obcowanie z innymi, może pomóc, ale także może uniemożliwić urzeczywistnianie się człowieczeństwa. Dokonuje się ono w momencie podjęcia decyzji, określenia celu i ukierunkowania na dobro, podyktowane wolną wolą.

Wojciech Chudy (1947–2007)³⁸ – wybitny filozof, pedagog, badacz problemów z zakresu niepełnosprawności osoby (również w kontekście urzeczywistniania osobowego ludzi zdrowych i sprawnych) – wskazywał na transcendencję osoby: przechodzenie z ontycznego „bycia” osobą w stronę faktycznego „stawania się” nią na drodze czynów moralnie dobrych, zwłaszcza poprzez afirmację drugiego człowieka, traktowanie go jako podmiot i zarazem cel swoich działań³⁹.

Dzieci i młodzież udzielający wsparcia kolegom chorym, z niepełnosprawnością, realizują swoje człowieczeństwo, urzeczywistniają się jako osoby. Dostrzegając wartość w rówieśniku, który na zewnątrz budzi niechęć (przez wygląd, niekontrolowane odruchy, zachowanie), potwierdzają swoją wartość jako człowieka. Taka postawa umożliwia człowiekowi osiągnięcie pełni, ponieważ „sens życia [...] urzeczywistnia się w relacjach z innymi”⁴⁰.

W szkołach masowych i z oddziałami integracyjnymi przyjmującymi dzieci i młodzież z niepełnosprawnościami w sposób szczególny powinien być akcentowany szacunek wobec każdego człowieka, zwłaszcza z niepełnosprawnością, chorego, odbiegającego od statystycznej „normy”. Jak zaznacza Mariański: „Człowiek jako osoba istnieje po to, by stawać się coraz bardziej człowiekiem, także w trudnych i bolesnych sytuacjach”⁴¹.

Wychowawcy zobowiązani są – zaraz po rodzicach – kształtować wśród dzieci i młodzieży postawy prospołeczne, co jest szczególnie ważne w szkołach, do których uczęszczają uczniowie z niepełnosprawnością. Nauczyciel powinien przede wszystkim nakierowywać młodych ludzi na rozpoznawanie godności. Respekowanie tej wartości to jednocześnie branie odpowiedzialności za człowieczeństwo swoje i innych, to otwartość na innych, swoiste „pragnienie dawania”. Jak podkreśla

³⁸ Wojciech Chudy sam cierpiał na dystrofię mięśniową od 2. roku życia, całkowicie zależny od innych, w licznych publikacjach poświęconych niepełnosprawności wskazywał na sens trudu, (nad)sens cierpienia dla każdego człowieka – cierpiącego i będącego w relacji z cierpiącym.

³⁹ Por. Chudy, *Być a stawać się*, 30–36.

⁴⁰ Mariański, *Osoba*, 340.

⁴¹ Tamże, 6.

Jan Paweł II, w wychowaniu chodzi bowiem o „uczłowieczenie człowieka”, jego doskonalenie, „aktualizowanie pełni człowieczeństwa”⁴².

Ze względu na godność człowieka oraz na cechy konstytutywne osoby ludzkiej, która ma szansę urzeczywistnić się jedynie poprzez wolny dar z siebie, możemy mówić o sprawiedliwości, w której wychodzi się poza wzajemne mierzenie/ważenie dokonywanych świadczeń. Wspomniana sprawiedliwość nakazuje okazywanie wsparcia potrzebującym, marginalizowanym, cierpiącym ludziom, „także wbrew rachunkowi pozwalającemu oczekiwać wzajemności, z tytułu składanego mu daru”⁴³.

Spotkanie z Innym ma głęboki sens, jest bowiem początkiem miłości. Relacja – zwłaszcza w kontekście niepełnosprawności i choroby – pomiędzy pełnosprawnym uczniem udzielającym pomocy i przyjmującym ją rówieśnikiem z niepełnosprawnością powinna prowadzić do wzajemnej więzi, dzięki której można zrozumieć i odnaleźć godność własną i drugiej osoby⁴⁴. Dlatego tak istotna jest afirmacja słabszego kondycyjnie kolegi poprzez służbę, pomocniczość, opiekuńczość i bezinteresowność.

Młody człowiek, uświadamiając sobie prawdę o swej nienaruszalnej godności, nie może jej bagatelizować czy nie zauważać w innym. W ten sposób kształtuje się owa szczególna cecha relacji międzypersonalnej, którą jest miłość. Realizacja miłości świadczy o urzeczywistnianiu swojego człowieczeństwa. Tadeusz Styczeń akcentuje, że „Kochać albo nie kochać to być albo nie być sobą. Zaczynam być sobą i żyć życiem godnym życia, gdy zaczynam kochać”⁴⁵.

Realizacja aktów miłości, a przez to urzeczywistniania swego człowieczeństwa, szczególnie mocno wybrzmiewa w postawach prospołecznych, których rozwijanie wśród dzieci i młodzieży jest szczególnie istotne. Z jednej bowiem strony młode osoby na ogół nie są obciążone stereotypami na temat cierpiących ludzi, z drugiej zaś mają szansę nauczyć się wartości współpracy, kontaktu z innymi; kształtować postawy szacunku, altruizmu, poświęcenia, empatii, wrażliwości i opieki nad słabszymi⁴⁶, a tym samym spełnić się osobowo, co obrazuje tabela nr 2. W sytuacji marginalizacji drugiego, zwłaszcza słabego kolegi, z niepełnosprawnością, dochodzi do deformacji „sprawcy” – tego, który się odwraca, lekceważy, krzywdzi.

Będąc niejako „skazanym” na afirmację drugiego, odkrywam element zwrotny tej relacji: drugi winien jest mi to samo. Tylko inny może „wzbudzić” we mnie

⁴² Jan Paweł II, „W imię przyszłości kultury” (przemówienie do przedstawicieli UNESCO, Paryż 2. VI 1980). *L'Osservatore Romano* 6 (1980): 4–6.

⁴³ Rocco Buttiglione, „Kilka uwag o sposobie czytania *Osoby i czynu*”, tłum. Tadeusz Styczeń. W: Wojtyła, *Osoba*, 9–42.

⁴⁴ Por. Tadeusz Borutka i in., *Katolicka nauka społeczna* (Częstochowa: Paulinianum, 2004), 57.

⁴⁵ Tadeusz Styczeń, „Na początku była prawda. U genezy pojęcia osoby”. *Ethos*, 33/34 (1996): 25.

⁴⁶ Por. Katarzyna Wereszczyńska, „Udział nauczycieli-wychowawców w kształtowaniu zachowań prospołecznych uczniów szkół średnich w dobie przesilenia zachodzących we współczesnym świecie”. *Rocznik Pedagogiczny* 45 (2022): 120–124.

osobę, jak też tylko ja mogę „wzbudzić” osobę w nim. Solidarność ta stanowi wyraz „odkrycia osobowej prawdy, której przeznaczeniem jest bycie darem dla drugiego”⁴⁷.

Tabela 2. Elementy konstytutywne urzeczywistniania osobowego oraz deformacji osobowej dzieci i młodzieży na drodze afirmacji/odrzućenia rówieśników z niepełnosprawnością

Urzeczywistnianie osobowe dzieci i młodzieży na drodze afirmacji uczniów z niepełnosprawnością	Deformacja osobowa dzieci i młodzieży na skutek marginalizacji uczniów z niepełnosprawnością
Rozpoznanie i zrozumienie własnej godności oraz wartości drugiego człowieka – nadanie im równych statusów	Traktowanie własnej godności jako pochodnej osobistej sprawności i zwycięstwa w rywalizacji z innymi, poczucie wyższości wobec słabszych kondycyjnie kolegów
Uwalnianie się od egoizmu / chęci uzyskiwania wyłącznie własnych korzyści	Koncentracja na egoistycznych dążeniach (sukces, własne wyniki, osiągnięcia)
Postawy empatii i współczucia wobec osób z niepełnosprawnościami oraz akceptacja niepełnosprawności jako niezawinionej przypadłości	Postawy braku empatii i współczucia, ocenianie człowieka przez pryzmat „normy” i odchyłeń od niej (uleganie krzywdzącym stereotypom w postrzeganiu osób z niepełnosprawnością, porównywanie ich do osób zdrowych i sprawnych)
Świadomość swojej egzystencjalnej słabości i braku uzasadnienia podziału ludzi na „lepszycy” i „gorszyzy” (podejmowanie prac grupowych i integrujących z osobami z niepełnosprawnościami)	Dzielenie ludzi na „lepszycy” i „gorszyzy” (selekcja podczas prac grupowych, wyjazdów integracyjnych)
Gotowość wymiany doświadczeń z osobami z niepełnosprawnością i uczenia się od nich	Brak zainteresowania doświadczeniami osób z niepełnosprawnością i możliwościami uczenia się od nich
Wrażliwość na drugiego człowieka, nieczynienie go środkiem do osiągnięcia własnych celów, dążenie do autentycznych więzy	Patrzenie na człowieka z perspektywy utilitarnej (możliwość otrzymania pochwały, korzyści materialnych itp.), wykorzystywanie osoby z niepełnosprawnością dla osiągnięcia własnych, partykularnych celów
Pokora i postawa służby w relacjach z osobami z niepełnosprawnościami (gotowość pomocy w przemieszczaniu, nauce, rozwiązaniu bieżących problemów itp.)	Pycha i postawa unikowa wobec uczniów z niepełnosprawnością, rezygnacja z pomocy im w potrzebie

Źródło: opracowanie własne.

⁴⁷ Anna Szudra, *Personalistyczna filozofia wychowania jako fundament pedagogiki dialogu* (praca doktorska) (Lublin: KUL, 2007), 84.

Konkluzja

Refleksja nad słabą i przemijalną egzystencją ludzką domaga się stanięcia przed nią w prawdzie, z wdzięcznością za to, co w nas mocne, i w pokorze w obliczu kruchości, niestałości i ułomności. Tadeusz Gadacz, podejmując problem ludzkich ułomności i związanym z nimi bólem, mówi o „paradoksie cierpienia”. Jest to bowiem specyficzna, wyjątkowa sytuacja, która zawierając w sobie „zło”, może przynosić dobre owoce. Człowiek ma szansę „umieszczenia” tej sytuacji w innym, „wyższym” porządku rzeczywistości⁴⁸.

Autentyczny dialog w środowisku szkolnym uczniów sprawnych i z niepełnosprawnością, umiejętność stawania w obronie najsłabszych i bezbronnych kolegów, gotowość dzielenia się, pochylania się nad rówieśnikami słabszymi kondycyjnie, wspierania ich życzliwym gestem, stanowi potwierdzenie, że liczy się nade wszystko to, kim człowiek jest i w jakim kierunku powinien zmierzać. Bycie osobą ludzką zobowiązuje do realizacji człowieczeństwa, urzeczywistniania i potwierdzenia zakorzenionych w niej zasobów, takich jak: godność, wolność, prawda, miłość.

Podjęta w artykule problematyka stanowi przedmiot zainteresowań nie tylko pedagogów specjalnych, lecz także filozofów wychowania. Poszukiwanie bowiem nad-sensu cierpienia i niepełnosprawności, zwłaszcza z perspektywy sprawnych fizycznie, oraz dążenie do poszerzania o nowe aspekty dalszego rozwoju wiedzy z tego zakresu jawi się jako szczególnie ważny problem w dzisiejszym, często „nieprzejrzystym, bezładnym, aksjologicznie nieuporządkowanym i niepewnym ponowoczesnym świecie”⁴⁹.

S t r e s z c z e n i e: W niniejszym artykule, po uwagach wstępnych, omówione zostało pojęcie osobowego spełnienia, a następnie podjęta została trudna i stale wzbudzająca duże zainteresowanie wśród badaczy problematyka relacji dzieci i młodzieży z ich rówieśnikami z niepełnosprawnością w środowisku szkolnym. W dalszej części – koncentrując się na centralnym zagadnieniu urzeczywistniania osobowego – ukazano uwarunkowania prowadzące do osobowego spełnienia człowieka na drodze kontaktu z „Innym” – słabym kondycyjnie człowiekiem. Całość rozważań zamyka krótkie podsumowanie. Człowiek jako osoba zobowiązany jest do urzeczywistniania siebie, do realizacji swojego człowieczeństwa, osiągnięcia swej pełni. Może to osiągnąć jedynie na drodze czynów moralnie dobrych. Bardzo ważne jest zatem kształtowanie już od najmłodszych lat właściwej postawy wobec drugiego człowieka, zwłaszcza słabego, chorego, dotkniętego cierpieniem. Celem artykułu jest ukazanie środowiska szkolnego jako miejsca urzeczywistniania osobowego dzieci i młodzieży na drodze relacji z osobami z niepełnosprawnością.

S ł o w a k l u c z o w e: urzeczywistnianie osobowe, szkoła, niepełnosprawność, pomoc

⁴⁸ Tadeusz Gadacz, *O umiejętności życia* (Kraków: Znak, 2003), 200–227.

⁴⁹ Tamże.

Bibliografia

- Bąbka, Jarosław. „Psychospołeczne aspekty efektywności edukacji dzieci w systemie integracyjnym”. W: *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*, red. Zdzisław Kazanowski, Danuta Osik-Chudowolska, 251–260. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003.
- Bilewicz, Małgorzata. „Poziom oraz pełnienia ról społecznych przez młodzież z uszkodzonym wzrokiem”. W: *Wielość obszarów we współczesnej pedagogice specjalnej*, red. Zofia Palak, Dorota Chemicz, Agnieszka Pawlak, 107–116. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012.
- Borutka, Tadeusz, Mazur, Jan, Zwoliński, Andrzej. *Katolicka nauka społeczna*. Częstochowa: Paulinianum, 2004.
- Buttiglione, Rocco. „Kilka uwag o sposobie czytania *Osoby i czynu*”, tłum. Tadeusz Styczeń. W: Karol Wojtyła, *Osoba i czyn inne studia antropologiczne*, 9–42. Lublin: TN KUL, 1994.
- Chodkowska, Maria. „Problemy pedagogicznego wsparcia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w zakresie społecznego funkcjonowania w klasie szkolnej”. W: *Wsparcie społeczne w rehabilitacji i resocjalizacji*, red. Zofia Palak, Zdzisław Bartkowiak, 63–72. Lublin: UMCS, 2004.
- Chudy, Wojciech. „Być a stawać się osobą”, *Zeszyty Karmelitańskie* 29(4) (2004): 30–36.
- Chudy, Wojciech. „Istota pedagogiki personalistycznej”. *Ethos* 75 (2006): 52–74.
- Chudy, Wojciech. „Sens życia a sens trudu. U podstaw rozważań nad problemem sensu życia osób niepełnosprawnych”. W: *Osoby niepełnosprawne w życiu społeczeństwa i Kościoła*, red. Antoni Bartoszek, Dariusz Sitko, 31–45. Katowice–Ruda Śląska: Biblos, 2003.
- Czerwińska, Kornelia. „Poczucie koherencji a poziom depresyjności u młodzieży z niepełnosprawnością wzrokową”. W: *Wielowymiarowość edukacji i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością. Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość*, red. Teresa Żółkowska, Irena Ramik-Mażewska, 319–333. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2009.
- Czyż, Anna. „Inkluzja edukacyjna osób z uszkodzonym narządem słuchu – potrzeby i rzeczywistość”. W: *Szkola: współczesne konteksty interpretacyjne*, red. Iwona Ocetkiewicz, Joanna Wnęk-Gozdek, Natalia Wrzeszcz, 144–158. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2015.
- Ćwirynkało, Katarzyna. „Pełnosprawni uczniowie wobec swoich rówieśników z niepełnosprawnością”. *Niepełnosprawność* 3 (2010): 93–106.
- Ćwirynkało, Katarzyna. „Relacje interpersonalne z rówieśnikami osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną”. W: *Relacje i doświadczenia społeczne osób z niepełnosprawnością. Dyskursy pedagogiki specjalnej* 8, red. Czesław Kosakowski, Amadeusz Krause, Marta Wójcik, 167–173. Toruń: Akapit, 2009.
- Domagała-Zyśk, Ewa. *Dostępna edukacja akademicka*. Lublin: KUL, Lublin, 2023.
- Gadacz, Tadeusz. *O umiejętności życia*. Kraków: Znak, 2003.
- Gajdzica, Zenon. *Kategorie sukcesów w opiniach nauczycieli klas integracyjnych jako przyczynek do poszukiwania koncepcji edukacji integracyjnej*. Kraków: Impuls, 2013.
- Gajdzica, Zenon. „Pogranicza, peryferia i centra włączania ucznia z niepełnosprawnością w klasie ogólnodostępnej”. *Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych* (1) 22 (2016): 89–98.
- Grzyb, Barbara. *Uwarunkowania związane z przenoszeniem uczniów niepełnosprawnych ze szkół integracyjnych do specjalnych*. Kraków: Impuls, 2013.
- <https://strefaedukacji.pl/dzieci-i-mlodziez-ze-specjalnymi-potrzeba-w-szkole-gus-podal-najnowsze-dane-wiemy-ilu-uczniow-z-niepelnosprawnosciami-chodzi-do/ar/c5-18122217#:~:text=Uczniowie%20z%20niepe%C5%82nosprawno%C5%9Bciami%20w%20polskich%20szko%C5%82ach%20Jak%20informuje,ucz%C4%99szcza%C5%82o%20113%2C8%20>

- tys.%20uczni%C3%B3w%20ze%20specjalnymi%20potrzebami%20edukacyjnymi [dostęp: 18.03.2024].
- Ingarden, Roman. *U podstaw teorii poznania*. Warszawa: PWN, 1971.
- Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*, red. Zdzisław Kazanowski, Danuta Osik-Chudowolska. Lublin: UMCS, 2003.
- Jan Paweł II. „List Apostolski Ojca Świętego Jana Pawła II do Młodych Całego Świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży. 1985”. W: Jan Paweł II, *W drodze na Jasną Górę. Jan Paweł II do Młodych*, 60–63. Città del Vaticano Libreria Editrice Vaticana, Edizioni Aquila Bianca, 1991.
- Jan Paweł II. *List Apostolski Salvifici Doloris*. Kraków: Wydawnictwo M, 1999.
- Jan Paweł II. „W imię przyszłości kultury” (przemówienie do przedstawicieli UNESCO, Paryż 2. VI 1980). *L'Osservatore Romano* 6 (1980): 4–6.
- Karwowska, Małgorzata. „Problemy integracyjne w opinii kadry pedagogicznej”. W: *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, red. Zdzisława Janiszewska-Nieścioruk, 157–169. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009.
- Kobosko, Joanna. „Psychologiczne implikacje głuchoty dziecka w rodzinie i środowisku szkolnym”. W: *Edukacja głuchych*, 44–66. Warszawa: Rzecznik Praw Obywatelskich, 2014.
- Kowalik, Stanisław. „Pomiędzy dyskryminacją i integracją osób niepełnosprawnych”. W: *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja. Psychokorekcja*, red. Barbara Kaja, 36–58. Bydgoszcz: Wydawnictwo Naukowe AB, 2001.
- Krąpiec, Mieczysław A. *Bitwa o człowieka*, www.psf.org.pl [dostęp: 10.05.2024].
- Łobacz, Małgorzata. „Praca na rzecz Innego – szansą na urzeczywistnienie osobowe”. W: *Między wychowaniem a karierą zawodową*, red. Beata Jakimiuk, 109–125. Lublin: KUL, 2013.
- Łobacz, Małgorzata. *Wartość ubóstwa w urzeczywistnianiu się osoby*. Lublin: KUL, 2011.
- Maciarz, Aleksandra. „Nadzieje i obawy związane z reformą szkolnictwa specjalnego”. *Szkoła Specjalna* 1 (2000): 11–14.
- Manterys, Hanna, Zakrzewska-Manterys, Elżbieta. „Integracja dzieci niepełnosprawnych w szkole”. *Pedagogika Społeczna* 1–2 (79–80) (2021): 199–219.
- Mariański, Janusz. *Osoba ludzka w społeczeństwie. Z nauczania społeczno-moralnego Jana Pawła II*. Lublin: Akademia Nauk Społecznych i Medycznych w Lublinie, Akademia Nauk Stosowanych, 2023.
- Nowak, Anna, Syrek, Ewa. „Społeczno-socjalne aspekty marginalizacji chorych i niepełnosprawnych w społeczeństwie ryzyka”. W: *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, red. Krystyna Marzec-Holka, 233–241. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2005.
- Nowak, Katarzyna. „Postawy młodzieży wobec osób niepełnosprawnych ruchowo”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia* 28 (1) (2015): 67–81.
- Olejnik, Urszula. „Gotowość do akceptacji osoby z niepełnosprawnością w grupie rówieśniczej a postawy zdystansowania versus tolerancyjności młodzieży słabowidzącej”. *Człowiek – niepełnosprawność – społeczeństwo* 51 (1) (2021): 23–41.
- Oszwa, Urszula, Fedaczyńska, Maria. „Postawy uczniów klasy III szkoły podstawowej wobec rówieśników z niepełnosprawnością ruchową i słuchową”. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny* 36 (1) (2017): 187–206.
- Plichta, Piotr, Olempska-Wysocka, Magdalena. „Narażenie na agresję rówieśniczą niepełnosprawnych uczniów szkół integracyjnych w relacjach nauczycieli wspomagających”. *Studia Edukacyjne* 28 (2013): 169–189.

- Plichta, Piotr. „Jak wspierać proces inkluzji szkolnej uczniów z niepełnosprawnościami i specjalnymi potrzebami edukacyjnymi – wybrane wyzwania i propozycje rozwiązań”. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio* 47 (3) (2021): 206–220.
- Problemy pedagogiki specjalnej w okresie przemian społecznych*, red. Andrzej Pilecki. Lublin: UMCS, 2002.
- Przełęcki, Marian. „Wezwanie do samozatrady”. *Więź* 12 (1973): 5–10.
- Relacje i doświadczenia społeczne osób z niepełnosprawnością. Dyskursy pedagogiki specjalnej 8*. Red. Czesław Kossakowski, Amadeusz Krause, Marta Wójcik. Toruń: Akapit, 2009.
- Rozenbajgier, Małgorzata. „Funkcjonowanie społeczne uczniów z niepełnosprawnością i pełnosprawnych w klasach integracyjnych”. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze* 4 (2020): 59–70.
- Sadziak, Aleksandra, Matczak, Dawid, Wieczorek, Marta. „Postawy młodzieży wobec osób z niepełnosprawnością w zależności od ich środowiska szkolnego – badanie pilotażowe”. *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania* 42–43 (1–2) (2022): 259–279.
- Scior, Katrina. „Public awareness, attitudes and beliefs regarding intellectual disability: A systematic review”. *Research of Developmental Disabilities* 32 (2011): 2164–2182.
- Sidor-Piekarska, Bożena. „Relacje uczniów z niepełnosprawnością intelektualną z rówieśnikami w kształceniu niesegregacyjnym”. W: *Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w środowisku rówieśniczym*, red. Ewa Domagała-Zyśk, 65–81. Lublin: KUL, 2012.
- Sreberski, Artur. *Nadzieja na miłosierdzie jako wyzwanie współczesnej pedagogiki społecznej*. W: *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, red. Krystyna Marzec-Holka, 130–138. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2005.
- Styczeń, Tadeusz. „Na początku była prawda. U genezy pojęcia osoby”. *Ethos*, 33/34 (1996): 15–30.
- Szudra, Anna. *Personalistyczna filozofia wychowania jako fundament pedagogiki dialogu* (praca doktorska). Lublin: KUL, 2007.
- Tabulski, Mariusz. *Edukacja i formacja w młodzieżowych wspólnotach religijnych*. Jasna Góra-Kraków: Paulinianum, 2004.
- Twardowski, Andrzej. „Uwarunkowania skuteczności nauczania integracyjnego dzieci z niepełnosprawnościami”. W: *Osoba z niepełnosprawnością – opieka, terapia, wsparcie*, red. Ditta Baczała, Jacek J. Błęzyński, Marzenna Zaorska, 67–80. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2009.
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz. U. z 2023 r. poz. 900, 1672, 1718 i 2005) ogłoszono dnia 12 maja 2023 r. (obowiązuje od dnia 1 września 2017 r.). W: <https://www.prawo.vulcan.edu.pl/przegdok.asp?qdatprz=akt&qplikid=4186> [dostęp: 20.03.2024].
- Walczak, Anna. „Koncepcja rozumienia Innego w kategorii spotkania”. W: *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, cz. I, red. Ewa Marynowicz-Hetka, 430–439. Warszawa: PWN, 2006.
- Wereszczyńska, Katarzyna. „Udział nauczycieli-wychowawców w kształtowaniu zachowań prospołecznych uczniów szkół średnich w dobie przesilen zachodzących we współczesnym świecie”. *Rocznik Pedagogiczny* 45 (2022): 120–124.
- Wiącek, Grzegorz. „Dziecko ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w klasie – wskazówki praktyczne dla organizacji kształcenia integracyjnego”. W: *O poznawaniu siebie i świata przez dziecko ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, red. Władysława Pilecka, Karol Bidziński, Małgorzata Pietrykiewicz, 473–481. Kielce: Wydawnictwo UHP Jana Kochanowskiego, 2008.
- Wojciechowski, Franciszek. *Niepełnosprawność. Rodzina. Dorastanie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2007.
- Wyczęsany, Janina. „Postawy młodzieży gimnazjalnej wobec osób niepełnosprawnych – analiza porównawcza”. W: *Problemy edukacji i socjalizacji osób niepełnosprawnych*, t. 11: *Człowiek z niepełnosprawnością w przestrzeni społecznej*, red. Zenon Gajdzica, 61–65. Kraków: Impuls, 2009.